

УДК 027.7 (347)

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ БІБЛІОТЕК

К.О.Афанасьєва

Стаття присвячена правовим проблемам електронних бібліотек. Окрема увага приділяється визначенню статусу електронних бібліотек в Україні, комплектації їхніх фондів та пов'язаним із цим проблемам дотримання прав та виплати винагороди авторам, твори яких заносяться до електронних ресурсів.

Ключові слова: електронні бібліотеки, автор, авторське право, винагорода

Article is devoted to legal problems of electronic libraries. The special attention is given definition of the status of electronic libraries in Ukraine, a complete set of their funds and problems of protection of copyrights and payments of compensation to authors, whose products join in an electronic resource.

Розвиток і широке впровадження інформаційних технологій впливає на всі сфери сучасного життя людини. У новому суспільстві чи не найголовнішою цінністю є інформація і знання, що стають важливим національним ресурсом. У цих умовах роль електронних бібліотек (ЕБ) важко переоцінити. Адже забезпечення доступу користувачів до інформаційних ресурсів стало однією з першочергових завдань. Сьогодні електронна форма дозволяє зберігати інформацію найбільш надійно і компактно, поширювати її набагато оперативніше і ширше та в нових формах. Таким чином, представлення інформації в електронній формі, поповнення та систематизація електронних ресурсів документів стає нагальною потребою.

Водночас поява електронних бібліотек породжує безліч нових питань правового характеру. Ця тема дуже широко висвітлена на заході, де процес формування електронних бібліотечних ресурсів розпочався значно раніше. Вже наприк. 80-х рр. ХХ ст. там з'являються перші електронні бібліотеки наукових журналів. Пропозиції щодо розв'язання українських проблем, пов'язаних із забезпеченням правомірним функціонуванням ЕБ, знаходимо лише в поодиноких публікаціях І.Павлуші, Т.Прокошеної, К.Вигурського та ін.

Правомірне функціонування ЕБ потребує розв'язання численних юридичних проблем, серед яких:

- визначення статусу ЕБ, її прав та обов'язків;
- визначення статусу інформації в ЕБ – забезпечення її достовірності, відповідності оригіналу тощо;
- правові підстави формування фондів ЕБ;
- проблеми комерційного використання інформації, що зберігається в ЕБ;
- проблеми доступу до інформації користувачів.

Визначення статусу ЕБ, її прав та обов'язків. Електронні бібліотеки здійснюють свою діяльність на підставі закріпленого у ст. 34 Конституції України права "вільно збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір [1]".

Хоча закріпленого на законодавчому рівні визначення поняття ЕБ досі немає, її функціонування цілком підпадає під дію Закону України "Про бібліотеки та бібліотечну справу" [2]. Але оскільки колекції документів в електронній формі сьогодні створюються різними організаціями у різних напрямках діяльності з метою забезпечення своєї власної роботи й у надії комерційного використання цього інформаційного продукту, постає питання про те, чи будь-яке зібрання документів можна кваліфікувати як "бібліотеку"? Чи може розглядатися приватна колекція або архів документів як повноцінний суб'єкт бібліотечної справи? [3]

Звернемося до визначення терміна бібліотечна справа, під яким законодавство розуміє "галузь інформаційної, культурної, освітньої діяльності суспільства, що включає створення і розвиток мережі бібліотек, формування та обробку бібліотечних фондів, організацію бібліотечного, інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування користувачів бібліотек, підготовку бібліотечних кадрів, наукове та методичне забезпечення розвитку бібліотек". Отже, йдеться про особу або організацію, що професійно займається бібліотечною справою, орієнтує свою діяльність на широке коло користувачів та здійснює обслуговування користувачів із дотриманням усіх правил, передбачених законодавством. За цією ознакою далеко не всі зібрання документів або інформаційних ресурсів можуть бути названі бібліотеками.

Водночас сам сайт, на якому функціонує ЕБ, також потребує визнання його статусу та забезпечення належного правового захисту. Інтернет-сайт ЕБ може бути прирівняний до збірки творів літератури, науки і мистецтва або бази даних. У цьому випадку підбір та оригінальна структура розташування творів на сайті бібліотеки охоронятиметься відповідно до ст. 19 Закону про авторське право та ст. 20 Закону про бібліотеки та бібліотечну справу, що закріплює за бібліотекою право на захист створених нею баз даних та інших об'єктів інтелектуальної власності. Незважаючи на те, що теоретично авторське право на електронну бібліотеку виникає в момент її створення, для надійності подальшого захисту бібліотеки її власнику варто:

- зареєструвати ЕБ як комп'ютерну програму або базу даних;
- зареєструвати найменування ЕБ як назву засобу масової інформації;
- зареєструвати найменування ЕБ як фірмове найменування при створенні юридичної особи.

Реєстрація окремих компонентів ЕБ є дуже привабливою, оскільки у всіх цих випадках надається юридично вагомий документ, що сприяє збереженню бібліотеки та в разі виникнення судової суперечки запобігатиме її повній ліквідації.

Формування фондів електронної бібліотеки. Комплектування бібліотечних фондів за загальним правилом здійснюється шляхом отримання обов'язкового примірника документів у порядку, встановленому законом, документів, що випускаються за цільовими програмами книговидавання, придбання документів за готівковий і безготівковий рахунки, документообміну, отримання в дарунок, депонування та іншого безкоштовного одержання документів. Легітимну основу формування фондів ЕБ певною мірою забезпечує Закон України "Про обов'язковий екземпляр документів"[4]. Згідно із ним бібліотеки повинні забезпечуватися обов'язковим примірником нових аудіовізуальних (кіно-, відео-, фото-, фонодокументи), текстових, нотних, картографічних, образотворчих творів, а також електронних видань. Наявність у переліку електронних видань дозволяє законодавчо виправдати поповнення фондів бібліотек творами в електронній формі. Окрім того, бібліотеки, що отримали обов'язкові примірники документів, зобов'язані надавати їх юридичним або фізичним особам у тимчасове користування, тобто виконувати бібліотечні функції (зокрема і надавати доступ через Інтернет).

Бібліотеки мають великий досвід обміну інформаційними і культурними ресурсами в міжвідомчому, міжрегіональному просторі, у міждержавних масштабах. У мережі Інтернет взаємообмін ресурсами та формування фондів великих ЕБ нерідко відбувається за рахунок маленьких Інтернет-ресурсів, інформації з приватних сайтів тощо. Такий обмін має багато переваг для обох сторін. Велика бібліотека поповнює свої фонди, стає більш універсальною, залучаючи інформацію з різних сфер діяльності людини. Маленька бібліотека, натомість, отримує нових відвідувачів, внаслідок посилання на неї бібліотекою-гігантом [5].

Найбільшу проблему на шляху формування фондів ЕБ становлять обмеження, передбачені вітчизняним авторським правом. Незначна кількість випадків, коли твір може вільно відтворюватися, необхідність одержання згоди автора і виплати йому винагороди при використанні його твору, складності з пошу-

ком і виявленням авторів, твори яких власник ЕБ має намір включити до своїх фондів – усе це істотно звужує можливості для формування електронних бібліотек, у яких містились би численні твори різних авторів, і водночас не порушували би українського законодавства.

Проблема ця має міждержавний характер. Приміром, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій і організацій (ІФЛА) з питань авторського права в електронному середовищі дійшла висновку, що надмірна охорона авторського права може призвести до порушення принципів соціальної справедливості шляхом необґрунтованого обмеження доступу до інформації і знань.

Згідно з українським законодавством, можливість розміщення на сайті бібліотеки творів залежить від ступеня їхнього захисту авторським правом. Таким чином, вільно розміщувати в ЕБ можна:

- об'єкти авторського права, термін охорони на які збіг. Водночас, щодо цих об'єктів авторського права, обов'язкове дотримання прав автора на ім'я, на цілісність твору, а також права авторства.

- об'єкти, що не охороняються авторським правом. До цієї категорії належать: повідомлення про події і факти, що мають характер звичайної прес-інформації; твори народної творчості; державні символи і знаки (прапори, герби, ордени, грошові знаки й інші державні символи і знаки); розклади телепередач та руху транспорту тощо.

Що ж стосується інших об'єктів авторського права, їхнє відтворення з метою розміщення в бібліотеці допускається в кількох випадках. Згідно зі ст. 22 Закону України "Про авторське право та суміжні права"[6], бібліотекам та архівам, діяльність яких не спрямована на одержування прибутку, дозволяється вільно відтворювати без дозволу автора окремі твори. Але це положення стосується лише репрографічного способу відтворення, що не передбачає запису в електронній формі. Натомість ст. 25 допускає відтворення (не репрографічним способом) правомірно оприлюднених творів науки, літератури та образотворчого мистецтва в особистих цілях. Оскільки закон не подає визначення поняття

особисті цілі, його можна трактувати по-різному, а відтворення в особистих цілях може бути дозволено не лише громадянам, а й юридичним особам. У будь-якому випадку, очевидним є, що використання в особистих цілях не повинно бути пов'язане з одержанням прибутку.

Надання доступу до ресурсів бібліотеки користувачам. Будь-яка бібліотека, як інформаційний, культурний, освітній заклад, що має упорядкований фонд документів, надає доступ до своїх інформаційних ресурсів на підставі ст. 1 Закону "Про бібліотеки та бібліотечну справу". Але для ЕБ, що не має офіційного статусу, надання доступу до своїх фондів третім особам буде порушенням вітчизняного законодавства.

Однак існує альтернативний спосіб організації ЕБ, що формально не порушує законодавства та дозволяє включати до складу бібліотеки будь-які твори без згоди автора і виплати йому винагороди, а також надавати третім особам доступ до таких творів.

Необхідно створити електронну бібліотеку на базі некомерційної організації у формі громадської організації. У статуті громадської організації, що забезпечуватиме діяльність ЕБ, можуть бути закріплені її функції щодо:

- створення бази електронних документів за визначеною тематикою;
- забезпечення збереження цієї бази електронних документів шляхом їхнього правомірного відтворення;
- здійснення відтворення творів, розміщених на паперових носіях, в електронній формі;
- оцінки популярності творів в електронному вигляді.

У межах цієї організації має діяти два типи органів – постійно діючий керівний орган і загальні збори. Членами постійно діючого органу будуть особи, що займаються поповненням фонду ЕБ, переведенням творів на паперовому носії у цифровий формат. Учасниками загальних зборів будуть усі члени громадської організації, до яких, шляхом заповнення заяви на веб-сайті організації, можуть приєднуватись і нові члени.

Керівний орган організації в межах підготовки до проведення загальних зборів

учасників направлятиме членам загальних зборів твори, що входять до складу ЕБ. У свою чергу загальні збори учасників громадської організації один раз у визначений проміжок часу, вивчивши одержувані від керівного органу екземпляри творів, здійснюватимуть їхню оцінку і складатимуть рейтинг, що відповідає цілям громадської організації, прописаним у статутних документах. До того ж, подібні загальні збори учасників громадської організації можуть проводитися шляхом заочного голосування з використанням електронного зв'язку через мережу Інтернет.

Така організація роботи бібліотеки дозволяє формувати її з будь-яких творів авторів, формально не порушуючи законодавство про авторське право. Адже відтворення та запис творів в електронній формі цілком відповідає проголошеним у статутних документах цілям діяльності організації – формуванню бази електронних документів. Доступ до творів користувачів обмежується конкретним колом осіб – членів загальних зборів організації. Отже, відтворення авторських творів на комп'ютерному устаткуванні членів загальних зборів буде відтворенням твору в особистих цілях юридичної особи (з метою забезпечення роботи органа керування щодо оцінки та складання рейтингу творів, що входять до електронної бібліотеки).

Проблеми комерційного використання інформації, що зберігається в електронній бібліотеці. Ще 1949 р. ЮНЕСКО випустило Маніфест про публічні бібліотеки, що оновлювався 1972 р. і 1978 р. Саме в цьому документі підкреслювалося значення бібліотечного обслуговування, що повинне бути універсальним і безкоштовним. Але ситуація змінюється, незважаючи на те, що закони багатьох країн і досі керуються цими принципами. Комерціалізація сектора бібліотек призводить до заміни поняття бібліотечне та інформаційне обслуговування на поняття бібліотечні та інформаційні послуги [7].

Відомо, що в багатьох державах, зокрема у Великій Британії, Німеччині та Скандинавських країнах, законодавство передбачає плату за використання в бібліотеці авторських творів, що вноситься або самими користу-

вачами, або державою. Відповідно до Європейської директиви, користування книжками на правах абонементу передбачає внесення відповідної плати – винагороди автору або видавництву за користування твором (виданням). Цей спосіб не лише збільшує популярність бібліотеки за рахунок нових надходжень, а й сприяє зацікавленню самих авторів у поповненні фондів бібліотеки своїми новинками. На жаль, такої практики в Україні поки що немає.

Що стосується ЕБ, ідея платних послуг надання доступу до текстів та документів абсолютно себе не виправдала. Користувачі мережі, що постійно відвідують сайти електронних бібліотек, водночас відмовляються платити за отримання електронної версії книги, віддаючи перевагу друкованому варіанту. Але користь від текстів, доступ до яких вільний, очевидна – це реклама на сайті ЕБ, нові контракти із видавництвами, популярність автора тощо.

Виплата винагороди авторам творів, що розміщують у бібліотеці. При бажанні включити до складу ЕБ твір, що охороняється авторським правом, необхідно одержати на це згоду автора. У випадках розміщення в ЕБ документів, що мають ознаки службових творів (наприклад, видання з грифом організації), договір про включення цих документів у колекцію відкритого доступу варто укладати з правовласниками (науковими інститутами, університетами). Якщо твір, призначений для розміщення в ЕБ, опублікований у вигляді книги, власник бібліотеки повинен розшукати право власника (ним може бути як сам автор, так і видавець) і укласти з ним договір.

Оптимальною вважається письмова форма укладання договору про розміщення авторського твору в ЕБ. Такий договір може бути укладений двома способами. Перший варіант передбачає укладання та підписання сторонами єдиного документа, що містить усі необхідні умови. Другий варіант – укладання договору шляхом обміну документами, що містять умови авторського договору. Цей спосіб особливо зручний для авторів, що мають на меті розмістити свій твір у

бібліотеці. Одна сторона або направляє, або розміщує на сайті бібліотеки в мережі Інтернет пропозицію укласти договір. Інша сторона, одержавши від першої пропозицію і погодившись з її умовами, направляє її назад першій стороні, тим самим завершуючи обмін документами й укладаючи договір. Закон не передбачає обов'язкове нотаріальне затвердження авторського договору, а тому письмова форма є достатньою підставою для визнання договору укладеним. Однак сторони можуть скористатися послугами нотаріуса, аби уникнути можливості однієї зі сторін заперечувати факт підписання цього договору [3].

Водночас питання авторського гонорару за розміщення твору в мережі досі залишається невирішеним. Навіть якщо бібліотека погоджується виплачувати авторові гонорар, розрахунок розміру таких відрахувань законодавчо не визначений. Авторсько-правове законодавство розвивалося паралельно із друкарською технологією і, як наслідок, виявилось непристосованим до сучасної видавничої мережі мультимедіа. У видавництвах питання фінансової компенсації за твір вирішується, виходячи з кількості опублікованих книг. Для мультимедіа ж цей спосіб, очевидно, є неприйнятним, оскільки неможливим було б відра-

ховувати авторові грошову компенсацію за кожне "відвідування" його твору в мережі. На думку радника японської Асоціації електронної видавничої справи Масаюки Мацуда, у світі спостерігається тенденція до пов'язання оплати з частотою використання твору. Відповідно до чого, в майбутньому інформація, що користується найбільшим попитом, і буде найбільш вигідною з економічної точки зору.

А поки що законодавча неврегульованість порядку виплати авторської винагороди та фактична безкарність зумовлюють несерйозне ставлення власників ЕБ до інтелектуальної власності. Замість того, щоб формувати свої веб-сторінки з творів, дозвіл на використання яких попередньо одержаний в автора, найсумлінніші з них лише роблять примітку про готовність негайно вилучити твір із сайту, якщо автор звернеться з такою вимогою. Проте варто підкреслити, що такі звернення авторів трапляються доволі рідко. Це зумовлено значними позитивними наслідками опублікування твору в мережі, що зрештою є економічно вигіднішими, ніж відчайдушна боротьба за відстоювання своїх авторських прав.

Використана література

1. Конституція України : офіційне видання. – К.: Парламентське вид-во, 2003. – 82 с.
2. Закон України Про внесення змін до Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2000. – № 23. – Ст. 177.
3. Горный Е. Развитие электронных библиотек: зарубежный и отечественный опыт, проблемы, перспективы / Е.Горный, К.Вигурский. – М., 2001.
4. Закон України "Про обов'язковий примірник документів" (Із змінами, внесеними згідно із Законом N 2953-III від 17.01.2002). – Відомості Верховної Ради, 2002. – № 17. – Ст.121.
5. Правовые проблемы формирования электронных библиотек : проект 98-07-91067э. – Российский фонд фундаментальных исследований, 2007.
6. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про авторське право і суміжні права" від 11.07.2001 №2627-III // Голос України. – 2001. – 16 серпня.
7. Багряна І.Ю. Бібліотеки і законодавство в європейських країнах / І.Ю. Багряна // Збірка доповідей за матеріалами Міжнародного семінару по законодавству, пов'язаному зі світом книги. – К.: Елма-прес. – 2003.